

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2021, 5 (1): 30-58

Hitap Muhatap İlişkisinde Cedelu'l-Kur'an'ın İmkân ve Sınırı

In the Relationship of Retic and Interlocutor the Facility and Limit of
the Jadal al-Quran (Dialectics of the Quran)

İbrahim Hakkı İMAMOĞLU

Dr. Öğretim Üyesi, KBÜ İlahiyat Fak.

Assist Prof. Dr. KBU, Theology Faculty

ibrahimimamoglu@karabuk.edu.tr

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2735-6974>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 23.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 25.05.2021
Yayın Tarihi / Published : 29.05.2021
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atıf/Cite as: İmamaoğlu İ. Hakkı. "Hitap Muhatap İlişkisinde Cedelu'l-Kur'an'ın İmkân ve Sınırı". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 5 / 1 (Haziran 2021): 30-58.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Hitap Muhatap İlişkisinde Cedelu'l-Kur'ân'ın İmkân ve Sınırı

Öz

Aristo mantığı içerisinde yer alan cedel, Fârâbî tarafından İslam akademiasına kazandırılmış ve sanat-ı hamse içerisinde bir söz biçimi olarak yer almıştır. Aristo mantığı içerisinde yer almakla birlikte Cedelin Kur'ân ilimlerinde kendine tam olarak yer bulamadığı söylenebilir. Süyûtî'nin Cedelu'l-Kur'ân bölümünde teklif ettiği kavramların belagatin kavramları olduğu düşünülürse meseleye dair daha iyi fikir verecektir. Muarızlarına yönelik Kur'ân'da cedelin olduğu -ki en azından kavramsal düzeyde vardır- kabul edildiğinde bu ilim, Kur'ân ilimlerinin tabii bir konusu haline gelmektedir. Dolayısıyla kadim ilim skalasında tam olarak yer bulamamış bu konunun yeniden ele alınması zarureti ortaya çıkmaktadır. Mekkeli müşrikler, Medinelî münafıklar ve Medinelî ehl-i kitap olan ilk muarızlarına Kur'ân birçok aklî/küllî ve hissî/cüzî deliller sunmuştur. Tüm bu istidlaller 23 yıllık nüzul sürecinde Kur'ân'ın üslubunu oluşturmuştur. et-Tûfî'nin de ifade ettiği gibi cedelin rükünleri olan soru-cevap, istidlal, itiraz ve itirazdan kurtulma yollarıyla Kur'ân, deliller getirerek muarızlarını susturmuş ve doğruya ulaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cedel, Diyalektik, Cedelu'l-Kur'ân, Kur'ân İlimleri, İstidlal.

In the Relationship of Retic and Interlocutor the Facility and Limit of the Jadal al-Quran (Dialectics of the Quran)

Abstract

Cedel was brought to the Islamic academy by Fârâbî, which is included in Aristotle's logic, and took place as a word style in five art. Although Cedel is included in the logic, it can be said that he did not find a place for himself in the Quranic sciences. Considering that the concepts Süyûtî proposed in the science of Cedelu'l-Quran are the concepts of eloquence, the subject can be understood better. It becomes a natural subject of the sciences of the Quran when it is accepted that there is precedent in the Quran for its opponents - at least at a conceptual level. Therefore, the necessity of reconsidering this issue arises. The Quran offered many rational evidence to the Meccan polytheists, the hypocrites of Medina and the first of the people of Medina, who were the people of the book. All these metaphors have formed a style in the 23-year period. He silenced them and brought them to the truth by bringing questions, answers, objections, and evidence, which are the pillars of the allegiance expressed by al-Tufi.

Keywords: Jedel, Dialectics, Jedelu'l-Quran, Qur'anic Sciences. Argument.

Giriş

İşbu makalede hitap-muhatap ilişkisinin özelliklerinden Kur'ân'ın "ötekisi" olarak kabul ettiğimiz inanmayanlarına karşı cedelî cevapları, soruları ve istidlallerin imkân ve sınırı konu edilecektir. Üslup olarak Kur'ân'ın muarızlarıyla sözle/kelamla cedelde bulunması, verdiği cevaplar ve onları susturması cedelin sınırları içerisindedir. Aklî ve sem'î istidlalleriyle¹ Kur'ân'ın verdiği cevaplar, hitabın gücü içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Hiz. peygambere Nahl 125. ayetinde ve ehli-i kitapla olan ilişkilerde Ankebut 69. ayetinde {جادلهم} *câdilhum* ifadesinin bir gereği olarak Kur'ân, muarızlarına gerek aklî gerek hissî deliller getirmiş, itirazlarına cevaplar vermiştir. Birçok deliller kullanmış ve muarızlarını susturmuştur. İlgili ayetlerin kapsamında özellikle Mekkele müşriklerle mücadelede Kur'ân'ın sözlü istidlalde bulunması ihbarî bir değer taşırken, Müslümanlar için genel olarak "ötekine" nasıl davranılması gerekir? sorusu bağlamında inşâî bir değer taşımaktadır.² Tefsir kitaplarında yer alan cedelin ihbarî tarafıyla ilgili esbâb-ı nüzul rivayetlerinde birçok bilgiye rastlamak mümkündür.

Tefsir tarihine bakıldığında Kur'ân'ın anlaşılmasında cedel ilminin bir Kur'ân ilmi olarak çok fazla kullanılmadığı görülmektedir. Bu ilginin kurulamamasının disipliner bir sorun olduğunu söylemek mümkündür. Kadim dönemde mantık ilminden bakıldığında cedelin rükünlerinin nüzül süreci esas alınarak ayetlere uygulanmadığı görülecektir. Kur'ân ilimlerinden bakıldığında başat kaynaklarda Cedelu'l-Kur'ân bahsi yer almasına rağmen bu bahis içindeki bilgiler yeteri kadar kendine yer bulabilmiş değildir. Bu kavrama Zerkeşî (öl. 794/1392) eserinde bir bahis olarak yer vermiş, Süyûtî (öl. 911/1505) de kendi eserinde ilgili bölümü aynı üslupta ve hacimde alıntulamıştır. Zerkeşî ve Süyûtî'nin cedelin rükünlerini Arap dili içerisinde gö(st)rmek gibi dil merkezli bir tutumu vardır. Bunun cedele karşı bir olumsuzlama mı yoksa sahip oldukları formasyonda Arap diliyle tüm meseleleri çözme çabası mı olduğu tartışılır bir durumdur. Süyûtî'nin -Zerkeşî'den farklı olarak- Cedelu'l-Kur'ân konusunda teklif ettiği kavramların İbn-i Ebî'l- İsbâ (öl. 654/1256)'ın Bedî' ilminde işlediği kavramlarla aynı olması, konuyla ilgili bir fikir vermektedir. Söz sanatlarının anlatıldığı "Bedâiu'l-Kur'ân'da geçen iscâl,

¹ İstidlal, iddia sahibinin/müddeinin hükmü bir delille ispatlaması veya iddiasını ispatlayacak olanın/müstedillin deliliyle hükmü ispatlama talebidir, demektir. (Ebu'r-Rabi' Süleyman b. Abdülkavi Necmeddin et-Tüfi, *Alemu'l-Cezel fi İlmî'l-Cedel*, thk. Wolfhart Heinrich, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1408/1987), 38.

² Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, (İstanbul: Külliyyat Yay., 3. Baskı. 2013), s. 56.

teslim, el-kavl-i bi'l-muceb, intikal, sebir ve taksim gibi kavramları 68. bölümde cedelin ıstılahları olarak kullanmıştır.³ Bu iki başat eserde dil merkezli olarak cedele yer verilmesi Kur'ân ilimleri skalasında kendisine yer bulamadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda Necmeddin et-Tûfî'nin (ö. 716/1316) cedelle ilgili telif ettiği *Alemu'l-Cezel fi İlmi'l-Cedel* adlı eserinde cedelin rükünleri kısmında yer alan itiraz çeşitleri konusu işlenirken fıkıh ilminin dışına çıkmadığı görülmektedir. Tûfî'nin cevap bahsini işlediği bölüm yine İslam fıkıh mezheplerindeki ilm-i hilaf yöntemlerine dayanmaktadır.⁴ Son bölümün istikra/tümevarım yöntemiyle Kur'ân'da geçen tartışma örneklerini tefsir enstrümanı olarak kullanması Kur'ân ilimleri ve cedel arasındaki mesafeyi azaltmaya matuftur. Bu meselenin felsefeye karşı olumsuz yaklaşım sebebiyle de ilgisi olduğu düşünülmektedir. Celaleddin es-Süyûtî'nin felseferin haram olduğuyula ilgili Nevevî'nin (öl. 676/1277) fetvasını biyografisinde tekrarlaması⁵ bir Kur'ân ilimleri müellifinin tutumunu ortaya koyması açısından önemlidir.

Mantık ilmi çerçevesinde ilk defa Arapçaya kazandıran Fârâbî cedeli, Kur'ân'ın nüzûl sürecinde muarızlarına cevap vermesi ve istidlalde bulunmasına uyarlamış değildir. Cedel, -Aristo'dan İslam düşüncesine Farabi eliyle girmiş, Gazali'den İbn-i Hazm'a ve Saçaklızade Mehmed Efendi'ye kadar neredeyse-bütün mütefekkir, mütekellim, fakihlerin görüş serdettiklerini ancak Kur'ân tarafından muhataplara cevap vermede bir yöntem olarak kullanmadıklarını söylemek mümkündür. Bu tutum bilerek ve sistematik olarak yapılmıştır. Çünkü cedelin Kur'ân için uyarlanması sorunlu bir konudur. Cedel için -mücadele eden ve mücadele edilen olmak üzere- iki tarafa ihtiyaç vardır. Kur'ân için bu taraflardan biri Allah diğerleri ise insanlardır. Cedel diyolojik bir ameliyedir. Başka bir ifadeyle karşılıklı konuşmaya dayalıdır. Karşılıklı konuşma tarafların eşitlenmesini gerektirmektedir. Bu, Hristiyanlık teolojisinde tanrının İsa'ya hululüyle, İsa bedeninde insani bir eylem olarak kelimada bulunmasıdır. Vahiy esas aldığımızda Allah için bu muhaldir. Kur'ân ve vahiy söz konusu olduğunda böyle bir şeyden bahsedilemez.⁶ Yani tenzihi bir tutumla ontolojik olarak Allah'ın insanla cedeli mümkün değildir. Bunun bir iz düşümü olarak kadim dönemde vahyin ilk dönemindeki hitabıyla ilgilenmekten daha ziyade kitabi yönüyle ilgilenilmiştir. Tefsir geleneğinde -modern döneme kadar yapılan- tüm tefsirlerde nüzûl sırasına göre değil de Mushaf sırasına göre Kur'ân'ın tefsir edilmesinin önemli saiki bu tenzihi tutumdur. Vahyin nüzûl sürecinde hitabın sınırlayan bir tarafı olduğu kabul

³ Celaleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (Dimeşk: Müessesetu'r-Risale, 2008), 681-683.

⁴ et-Tûfî, *Alemu'l-Cezel*,7.

⁵ Celaleddin es-Suyûtî, *et-Tehaddüs bi ni'metillâh*, thk. Heysem Halife Tuaymî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), s. 117.

⁶ Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, (İstanbul: Külliyyat Yay., 3. Baskı, 2013), 69.

edilmiş ve dilin imkânından yararlanılarak Mushaf tefsiri geleneği üzerinden gidilmiştir. Necmeddin et-Tûfî de cedel ve rükünlerini anlattığı *Alemu'l-Cedel*'inde Mushaf sırasını takip etmiştir. Celaleddin es-Süyûtî'nin *el-İtkân*'da Cedelu'l-Kur'ân'ı terimsel olarak Bedi' sanatlarından ödünç aldığı terimlerle ifade etmesi yine tenzihi tutumla dilin imkanlarından yararlanma isteğinin bir yansımasıdır. Yine sebep-i nüzûl rivayetlerinin hususiliği hükmün umûmiliğine engel olmaması kaidesi hitap/söz sınırlılığını ortadan kaldırmaya matuftur. Kur'ân'ın daha sonraki insan toplum inşasında genellemelerin yapılabilmesinin önünü Kur'ân'a dil merkezli yaklaşım açmıştır.

Mantık ilmi içerisindeki cedel ile Kur'ân ilimleri arasındaki ayırımın zorunluluğunu gören Zerkeşî Cedelu'l-Kur'ân tanımında kavramsal bir çözüm üretme yoluna gitmiştir. *el-Burhan*'da ilgili bölüme giriş yaparken -Kur'ân ve cedel arasındaki epistemik uçurumu ortadan kaldırmak için-

“Evet Burhan, delalet, taksim, tahdid (tanımlama) gibi külli aklî ve hissi malumatlar -Kur'ân tüm bunlarla konuştuğu haliyle- Kur'ân'da vardır. Ancak bunlar kelimelerin (mütellimlerin) hüküm çıkarma yollarıyla değil, Arab'ın konuştuğu dilin âdeti üzerine Kur'ân'da geçmektedir.”

demektedir.⁷ Aynı yaklaşım içinde Süyûtî *el-İtkân*'da “Cedelu'l-Kur'ân'ı kelimelerin kullandığı şekilde ele almamak gerektiğini” ifade etmiştir.⁸ Üslup olarak Kur'ân, “ötekiyle” cedelde -meşhurât ve müsellemtâta- bulunmuş ve kesin deliller göstererek ikna yoluna gitmiştir.

Klasik dönemde cedel, şekil ve içerik olarak Aristo mantığı içinde yer alan bir konu olup, fıkıh, kelam gibi kendisinde metodik ispatlamaları barındıran ilimlerde kullanılmıştır. Cedelî kıyasın meşhurât ve müsellemtâ olmak üzere iki tür önermesi bulunmaktadır. Mantıkta sînâât-ı hams olarak kabul edilen söz sanatlarının birincisi burhan ikincisi cedel diğerleri hitabet, şiir ve mugalata'dır. Tüm bu sanat çeşitlerinin kullanılabilmesi için öncüllerinin/mukaddimelerinin kendi cinsinden olması gerekmektedir. Burhani bilgiyi elde etmek için burhani öncülün kullanılması zorunludur. Bu bağlamda Kur'ân'ın hususan Mekke müşriklerine karşı tüm istidlalleri burhâni istidlal midir? sorusunun cevabı şayet “evet” ise çölde yaşayan bir bedevi için, hayatın içinde olan coğrafi, kültürel, sosyolojik delillendirmeleri -ki tüm bunlara hissî/cüzî deliller⁹ demek daha doğru olacaktır- neden yapılmıştır? Eğer yukarıdaki sorunun cevabı “hayır” ise getirilen tüm deliller cedel seviyesinde istidlal değil midir? Dolayısıyla Allah

⁷ Bedreddîn b. Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'an*, (Lübnan: Darü Kitabi'l-Arabi, 1957), 2/24.

⁸ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 679.

⁹ et-Tûfî, *Alemu'l-Cedel*, 39.

Kur'ân'da kime cedelde bulunmuştur? gibi problematik sorular bu makalenin çerçevesini oluşturmaktadır. Kur'ân'ın muarızlarına aklî ve hissî istidlallerle verdiği cevaplar, cedel ilminde yer alan rükünlerle anlaşılması mümkün görünmektedir. Bununla birlikte tefsir ilmiyle ilintili olarak Kur'ân'daki cedelin nüzûl tarihiyle eşgüdümlü düşünülmesi zarureti ortaya çıkmaktadır. Yani Kur'ân nüzûl döneminde muarızlarının itirazlarıyla karşılaşmış onların itirazlarını reddetmiş ve istidlallerde¹⁰ bulunmuştur.

1. Cedelin Kavramsal Çerçevesi

Cedel kelimesi, Arapça **ce-de-le** {ج-د-ل} kökünden gelmektedir.¹¹ {الجدل} sözlük anlamı bir ipi kuvvetle bükme demektir. Devenin yularına cedîl denilmesi de buradan kaynaklanmaktadır.¹² Cedel, tartışmak, güç göstermek demektir. Karşılıklı güç göstermek anlamındaki mücadele bu kökten gelmektedir. *Cedel* bir kimseyi sert bir yere vurmaya, münakaşa, husumet ve düşmanlıkta şiddetli olmak, laf kavgası yapmak, direnmek anlamlarına gelmektedir. Bu anlamından, "cedel" sözü bükme, kuvvetli hale getirmek olarak tanımlanabilir. Korkutmak veya usandırmak, bir düşüncüyü taşkınlıkla savunmak, delile karşı delil ileri sürmek gibi anlamlar ihtiva etmektedir. Görüş ortaya koyma konusunda çekişerek nizada bulunma yine kök anlamıyla ilgilidir.¹³

Mantık ilmini disipline eden ilk defa Aristo olmuştur. Yunanca bölmek, parçalamak, kat ederek, artarda gibi anlamlarda kullanılan "dia" sözcüğü ile söyleşmek, sohbet etmek, hesaplamak, anlam kazandırmak, bir araya getirmek anlamlarındaki -"leg" kökünden türetilen- "logos" kelimesinin bir araya getirilmesi ile oluşturulan "dialogos" kavramının karşılığı olarak cedel kavramı kullanılmaktadır. Logos, eylem olarak hem laf/kelam hem de akıl anlamına gelmektedir. Böylece dialogos; bölme, ayırma, karşılaşma, karşılıklı çekişerek

¹⁰ et-Tûfî, istidlali delil çeşitlerine göre birkaç yönden farklı kategorilere ayırmıştır. Dolayısıyla istidlali delile göre değer kazanmaktadır. Buna göre delili -buna bağlı olarak- istidlali usulcülerin yaptığı üzere aklî, hissî, şer'î ve mürekkep olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Bir başka açıdan delili küllî ve cüzî olarak ikiye ayırmaktadır. Müellifin cüzî ve küllî ayırdımı da esasen aklî ve hissî istidlalin farklı bir isimlendirmesidir. Küllî olan aklî, cüzî olan hissî terimlerinin yerine kullanılmıştır. Bütün bu taksimlerin mantıktaki şekil olarak hamlî ve cüzî tanımlamadan hali olmadığını kitabımın son kısmında içerik olarak birinci tür ayırdımla örneklerini vereceğini belirtmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'daki istidlaller aklî/küllî, hissî/cüzî ve her ikisinin terkip edildiği mürekkep istidlaller olarak kabul etmek gerekir. (et-Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 39-44.)

¹¹ Ebi'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dârü Sadır, ts.) "cdl", 11/ 103; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr, (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979), "cdl", 4/1653-1654; Ebî Bekr Muhammed b. Hasan İbn Dureyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, (Bağdat: Mektebetü'l-Mesanî, 1345), "cdl", 2/ 67; Ebû Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ İbn Faris, *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), "cdl", 1/ 433.

¹² Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtarü's-Sihah*, (Beyrut: Mektebu Lübnan, 1995), 119.

¹³ Mahmut Çanga, "Cedel", *Kur'an-ı Kerim Lüğati*, (İstanbul: Timaş Yay., 2. Baskı, 2007), 119.

tartışma¹⁴ demektir. Latince "dialectica" kelimesi dil, nutuk, söyleşi; karşılıklı konuşmak, tartışmak, araştırma ve çıkarımda bulunma anlamlarına delalet etmektedir.¹⁵

Diyalektik kavramı, olası mukaddimelerden hareket ederek bir konuda kanıt gösterme imkanını elde etme ve ortaya konan kanıtla mutâbık beyanda bulunma ustalığı şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁶ Buna göre diyalektik noksan bir fikrî faaliyet olmakla birlikte düşüncelerin karşılaştırılması ile kesin bilgiye ulaştırılan bir eylemdir.¹⁷ Böylece mantık ilminde cedel, meşhurât veya müsellemler türü önermelerden zannî bir neticeye ulaşmak için sahibine tanıt imkânı sağlayan sanatsal bir yetidir. İslam düşüncesinde diyalektik cedel olarak kavramsallaştıran ilk kişi Muallim-i sâni olarak bilinen ve Aristo'nun beş sanatını "sînâât-ı hams" olarak İslam Felsefesine kazandıran Farabî'dir. Ondan sonra İbn-i Rüşd, İbn-i Sina gibi hakîmlerin Aristo geleneğinden geldikleri düşünülürse cedelin kavramlaşması ve semantik alanının oluşması Aristo düşüncesine ve diyalektik kavramına bağlı olarak gerçekleşmiştir.¹⁸ Başka bir ifadeyle diyalektikte soru sorarak karşısındakini susturmak ve onda doğru bilgiyi doğurtmak vardır.¹⁹ Bu yönüyle cedelin muarızlarını susturmak ve doğru olan sonuca ulaş(tır)mak şeklinde iki boyutundan bahsetmek mümkündür. Birinci boyutuyla İslam düşünce geleneğinde cedel, amacı itibarıyla genel ahlaki ilkelere ters olduğu kabul edilerek doğru görülmemiş ve ikinci boyutunu ön plana çıkarmak için münazara kavramı geliştirilmiştir.²⁰ Münazara, muhataba uygun deliller getirerek onu doğru olan neticeye ulaştırmaktır.²¹

Cedel; mantık, fıkıh ve felsefe ilimlerinde kullanılan bir sanat olarak karşımıza çıkmaktadır. Farabi'nin Burhan, Cedel, Hitabet, Şiir ve Safsata bölümlerinden oluşan sînâât-ı hamsinde/beş sanat içinde ikinci sırada yer almaktadır. Bunlar

¹⁴ Ragıp Ege, "Diyalektik", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, C.4, (Ankara: Ebabil Yayınları, 2006), 576-577.

¹⁵ Hüseyin Atay, "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", *AÜİFD.*, 17/13 (1969): 259.

¹⁶ Aristoteles, *Organon V-Topikler*, trc. H. Ragıp Atademir, (İstanbul: MEB Yayınları, 1996), 3.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, (Ankara: AÜİF Yay., 1968), 475.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel", *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/209.

¹⁹ Ivan Timofeevich Frolov, *Dictionary of Philosophy-Felsefe Sözlüğü*, trc. Aziz Çalışlar, (İstanbul: Cem Yay., 1. Baskı, 1991), 116-117.

²⁰ İbn-i Hazm, cedelin hadd-i zatında hakikati talep eden ve beyanı isteyen iki kişi arasında olması gerek şartını öne sürmüş ve münazara kavramıyla eşanlamlı kullanmıştır. (İbn-i Hazm, *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2018), 440.)

²¹ İsmail Gelenbevi, *Tartışma Usûlü*, trc. Taha Alp. (İstanbul: Yasin Yay., 2012), 20.

bir ilim olarak kabul edilse de aynı zamanda bir söz sanatıdır.²² İlmî kaideleri olduğu kadar öncülleri oluştururken de ilgili kaideleri söze uyarlamak cedelin sanat tarafını oluşturmaktadır. Mantık ilmine göre öncülleri müsellemlât ve meşhurâtta oluşan kıyas, cedelî kıyasır.

Fârâbî, mantık ilmini sekiz kısımda inceleyerek her kısmı farklı bir eserde ele aldığını ifade etmiştir. Bahsi geçen cedel sanatını ise beşinci bölümde incelemiştir. Bu bölümde, cedeli soru ve cevaplar hakkında bilgiler sunarak bu sanatın hatasız bir şekilde yürütülerek tekâmülünü, üstünlüğünü ve geçerliliğini sağlayan, hükümler olduğunu belirterek bu bahisle ilgili hususları *Kitabu'l-Mevazı'ıl-Cedeliyye* adlı eserinde toplamıştır. Cedelin iki amacı vardır: Birincisi, hasımların öne sürdükleri iddialara karşı meşhur olan sözler söyleyerek korunma ve üstünlük kurma isteğidir. İkincisi ise kendisi veya hasmının düşüncesini değiştirmek veya düzeltmek konusunda güçlü zanlarla söz söylemektir.²³ “mi/ مِ” bütün tasımlarda kullanılan genel soru çeşididir. Bu soru cedelde, birbirine zıt iki söze bitiştirilir. Ayrıca bu soru, çeşitleri, harfin birleştirildiği diğer sözcükler ve kastedilen şey açısından ayrılır. Cedelî söz sadece “mi/ مِ” ile olabilir. - Başka bir harf ile olması doğru değildir.²⁴ Cedelî soru, iki yerde kullanılır. Birincisi soran kişinin cevap verenin düşüncesini reddetmesini arzu ettiği soru veya cevap verenin iddia ettiği düşüncesinin soru soran tarafından kabul edilmesini istediği sorudur. İkincisi ise soru soranın öne sürülen fikri reddetmeyi amaçladığı mukaddimelerin kabul edilmesini istediği sorudur. Cedel, doğru olanı soruşturma, keşfetme ve tenkit melekesini geliştiren bir ilimdir.²⁵ Kesine yakın olan tasdik cedelî tasdikdir.²⁶ Cedelin iki gayesi bulunur ki ilki bir şeyi iptal etmek veya bunun yollarını öğrenmektir. Diğeri ise herhangi bir konuda bir araştırma yapan iki kimsenin kuvvetleri oranında sözlerini temellendirmektir.²⁷

Cedeli mantık ilimleri içerisinde zikrederek kıyas çeşitleri arasında ele alan diğer bir filozof da İbn Sina (öl. 428/1037)'dir. İbn Sinâ'ya göre kazanılmış bilgiler güçlü kanıtla götürülen yakînî kıyaslarla elde edilmektedir. Bunlara burhan denir. Ona göre kişi kıyası bilmesinin akabinde evvela yakînî tasım olan burhanı bilmesi gerekir. Daha sonra ise cedelî kıyasları bilmelidir. Meşhur veya

²² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (İstanbul: Elis Yay., 5. Baskı, 2009), 203-220.

²³ Muhammed b. Muhammed Fârâbî, *İhsâ'ül-Ulûm*, thk. Osman Muhammed Emin, (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1931/1350), 79-87.

²⁴ Cedeli Kur'an'a belirli ölçüde uyarlayan et-Tûfî cedelin rükünleri arasında yer alan soru çeşitlerinde bir sınırlandırmaya gitmeyip Arapçadaki tüm soruların cedelin konusu olduğunu belirtmektedir. (et-Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 36.)

²⁵ Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *Kitabu'l-Hurûf (Harfler Kitabı)*, trc. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yay., 2008), 135-137.

²⁶ Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, trc. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, (İstanbul: Klasik Yay., 2. Baskı, 2012), 2.

²⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 39.

müsellem öncüllerle oluşturulan kıyas cedelî kıyastır. Gerçeğe vasıl olmak, hakikati aramak gibi gayeler bu ilmin amacı dışındadır. Bu sanatın konuşma, mütalaada bulunma ve haberleşme ile sınırlı olması da buna işaret etmektedir. Karşılıklı konuşanlardan ikisinin de hakikati aramaları ve ona vasıl olmaları, böylece ilme ulaşmayı amaç edinmeleri bakımından cedel ve münazara ilimleri (ya da disiplinleri) birbirinden ayrılmaktadır. Zira münazarada üstünlük taslama, rakibi susturma ve öne sürülen delile rağmen gerçeği kabulde inat etme bulunmaz. Buna karşılık, cedelde üstünlük taslama, hileye başvurma, güç göstererek hasmı ilzam bulunmaktadır. İbn Sina, herhangi bir mevzuda dikkate değer ve övülen bir yöntemle rakibi yenme, onu ilzam etme melekesini elde etmeye yarayan sanata cedel demiştir.²⁸

2. Kur'ân'da Cedel Kelimesi ve Semantiği

Cedel kavramı Kurân'da iki yerde {جدل} ²⁹ ve {جدال} ³⁰ formunda, yirmi altı yerde ise {مجادلة} ³¹ formunda geçmektedir. ³²

Cedelin meşhurat ve müsellemâtla karşı tarafı susturmak gibi bir tanımından dolayı -ki bu burhanlarla/kesin delillerle ikna etmenin mümkün olmadığı durumlarda kullanılmıştır- Kur'ân için kullanımı söz konusudur. Seyit Şerif el-Cürçânî (öl. 816/1413) cedelin tarifini yaparken, "Meşhurât ve müsellemâtla karşı tarafı/hasım kabule mecbur bırakmak, burhanı anlayamayanlara saldırmak, şüphe ve delillerle ifsat olmuş sözlerinden kişiyi kurtarmak, hakikatin düşmanı olanın doğru söze suikastta bulunmasının önüne geçmek." ifadelerini kullanmıştır.³³ Bu tanımdan yola çıkılacak olursa, Kur'ân cedelin iki

²⁸ Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî, İbn Sina, *el-Cedel-Kitabü's-Şifa (Topikler)* trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yay., 1. Baskı, 2008), 4-12.

²⁹ İlgili kelimeler için Bkz. el-Kehf, 18/54; ez-Zuhruf, 43/58. (جدلا formunda).

³⁰ İlgili kelimeler için Bkz el-Bakara, 2/197. (جدال formunda); Hûd, 11/32. (جدالنا formunda).

³¹ İlgili kelimeler için Bkz en-Nisa, 4/107. (تجادل formunda); 4/109. (جدالتم ve يجادل formlarında); el-En'âm, 6/25. (يجادلونك formunda); 6/121. (ليجادلوكم formunda); el-A'raf, 7/71. (اتجادلونني formunda); el-Enfâl, 8/6. (يجادلونك formunda); Hûd, 11/32. (جدالنا formunda); 11/74. (يجادلنا formunda); er-Ra'd, 13/13. (يجادلون formunda); en-Nahl, 16/111. (تجادل formunda); 16/125. (جادلهم formunda); el-Kehf, 18/56. (يجادل formunda); el-Hac, 22/3-8. (يجادل formunda); 22/68. (جادلوك formunda); el-Ankebût, 29/46. (تجادلوا formunda); Lokmân, 31/20. (يجادل formunda); el-Mü'min 40/4. (يجادل formunda); 40/5. (جادلوا formunda); 40/35,56,69. (يجادلون formunda); eş-Şûrâ, 42/35. (يجادلون formunda); el-Mücadele, 58/1. (تجادلك formunda) kullanılmıştır.

³² Muhammed Fuad Abdalbaki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Tetkik Eden: Muhammed Nedim), (Kahire, Darü'l-Kütüp, 1364/1945), "cdl" 165; Mahmut Çanga, *Kur'an-ı Kerim Lüğati*, 119.

³³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, (Beyrut: Darü'l-Kitabî'l-Arabî 1405), 101.

esası olan müsellemler ve meşhuratla burhanı anlamayan hasımlarının iddialarına cevaplar vermiş ve istidlallerde bulunmuştur, sonucunu çıkartmak mümkündür.

Mantık açısından cedel, yakînî bilgiyi anlamada aciz olanlara uygulanan bir söz sanatıdır.³⁴ Nazil olduğu toplumun kendine özel kabul edilen, müsellemlerle asıl ve inkâr edilemez hakikate ulaştırma amacı güdülmektedir.³⁵ Kur'ân aklî/küllî ve hissî/cüzî olarak iki tür delil kullanmıştır. Hissî deliller, Kur'ân'ın ilk muhataplarının yaşamlarında olan "şeylerdir."³⁶ Bunlardan hareketle küllî/aklî sonuçlara ulaştıracak mürekkep delillerle istidlallerde bulunmuştur. Hissî/cüzî istidlallerin bulunması meşhur ve müsellemler delillerin kullanıldığı anlamına gelmektedir.³⁷ Burada meşhur ve müsellemler ile Kur'ân'ın nazil olduğu içtimai, kültürel ve coğrafik olay/olguların kastedildiğini belirtmek gerekir. Yeniden dirilme bağlamında verilen asar ve merh ağacı delili; ahad olan Allah'a iman etmek bağlamında tek bir efendisi olan kölenin, geçimsiz iki efendisi bulunan köleye göre daha rahat edeceği; cehennem ahvalinin anlatıldığı ayetler bağlamında, zakkum ağacından istidlallerde bulunması Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde meşhur ve/veya müsellemler gerçekliklerdir.

Fahreddin er-Râzî'nin şu ifadeleri konuyu açıklar niteliktedir:

"Denildi ki, naklî deliller yakîn ifade etmez. Çünkü naklî deliller lugatın, nahvin, çekimlerin (doğru) nakledilmesine; eş anlamlılığın, mecazın, kapalılığın, naklin (tegayyürün), takdim ve tehirin, tahsis ve neshin ve aklî tenâkuzun olmaması üzerine bina edilmiştir. Bütün bu sayılanların yokluğu ise ilme değil zanna dayanır. Zanna dayanan da zannîdir."³⁸

Hz. Peygamberin getirdiği vahiy, göstermiş olduğu mucizelerine iman edilene kadar hakikate inanmayanlarca zannîyat mesabesinde.³⁹ Kur'ân'da geçen nübüvveteye yönelik Mekkeli müşriklerin itirazları, kâhin, sihirbaz, şair demeleri zannîdir.⁴⁰ Ortaya konulan hakikatlere zan olarak önyargılı yaklaşanlara Kur'ân cedelî istidlallerde bulunmuştur. Bu durumda zan ve cedel birbirleriyle eşitlenmektedir. Tûfî'nin kitabında Kur'ân'da Müslümanlara/sahabeye yönelik cedelin olduğuna dair bir örneğe yer vermemesi yukarıda anlatılan iddiaların

³⁴ Ali Sedad, *Mîzânu'l-Ukûl*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 318.

³⁵ İbrahim Emiroğlu, "Mugalata Nedir?". *DEÜİFD*. 8 (1994): 241.

³⁶ Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, (İstanbul: Külliyyat Yay., 3. Baskı, 2013), 69.

³⁷ {إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} "Eğer gerçekten sözünüzün/iddianızın/inancınızın arkasındaysanız." ifadesi Kur'ân'ın muarızlarını susturmaya matuf bir kalıp ifade olarak edilebilir. Özellikle Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesiyle ilgili tehdidin her aşamasında bu kalıp ifade kullanılmıştır.

³⁸ Fahreddin er-Râzî, *Meâlimu Usûlu'd-din*, (İst: Yazma Eserler Kurumu Bşk. Yay., 2019), 50.

³⁹ Bkz. el-Hâkka, 69/41-42; et-Tûr 52/29-30, ; es-Saffât, 37/36; el-Hicr, 15/6.

⁴⁰ Zannîyat için bkz. Mustafa Çağrıncı, "Zannîyyât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İst: TDV, 2013), 44/124-126.

bir başka veçhesini oluşturmaktadır.⁴¹ Kur'ân'ın getirdiği deliller “inanmayan öteki” için yakînî bir bilgi değil, bir cedel konusudur. Ebu Cehil 'in cehennemde yetişen zakkum ağacıyla ilgili gelen rivayeti bu iddiayı güçlendirmektedir. İlgili ayet nazil olduğunda, “Muhammed'in söylediği sözlerdeki zakkum nedir ki? Hem cehennem dibinde ağaç mı yetişmiş.” diye yanındakine sorduğunda, Mısır'da Hurma yağı ve şarapla birlikte bir öğündür.” cevabını almıştır. Cariyesine seslenerek o zaman getir de biraz zıkkımlanalım.” demiştir.⁴²

Cedelu'l-Kur'ân'ın mantık ve felsefeden ayrılarak farklı bir tanıma evirildiği söylenebilir. Buna göre Cedelu'l-Kur'ân'ı “Kur'ân'ın muarızların iddialarına cevap vermesi, iddialarını boşa çıkarması ve onları idrak/anlayış seviyelerine göre doğruya ve hakikate yönlendirmek için çeşitli deliller getirmesi” olarak tanımlamak mümkündür.⁴³

3. Kur'ân'da Cedel Çeşitleri

{ اُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ
بِالْمُهْتَدِينَ }

Ayetin “Onlarla en güzel şekilde mücadele et”⁴⁴ kısmının yüklediği anlam cedelin mahiyetini ortaya koymuştur. Bu ayeti referans alan Necmeddin et-Tufî (öl. 716/1316) cedeli, cedel-i hasene ve cedel-i seyyie olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Bu yönüyle cedel-i hasene muarızlarını doğruya ve hakikate ulaştırmak üzere yapılan tartışmadır. Yine et-Tûfî'ye göre cedel-i hasenenin, cedelî kıyas ve diğer kıyas çeşitlerinden hakikatleri ve neticenin doğruluğu bakımından farklılıkları vardır. Zira cedel-i hasenenin amacı kesin doğruya ulaştırmak olduğu için mukaddimeleri de kesin olmalıdır. Buna göre doğruluk ve ikna bakımından birinci mertebeye ulaşan cedel, yakînî bilgiyle eşitlenmektedir.⁴⁵ Kur'ân'ın tavsiye ettiği “en güzel şekilde mücadele et” ayeti bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir tartışma yoludur. Kur'an'da geçen cedel-i hasen, hakkı batıldan ayıran, hakkı bilmeye götüren araştırmalardan meydana gelen bir yoldur. Cedel-i hasenin diğer delil gösterme yollarından

⁴¹ et-Tûfî, Mücadele suresinin ilk ayetlerinde mücadele kavramının mecazi olduğunu ifade etmektedir. Havlet b. Sa'lebe'nin Hz. Peygamberle olan konuşmasının bir cedel olmadığını bir konuşma olduğunu ancak ayette geçtiği haliyle mücadele kelimesinin bir tür özetleme ifadesi olduğunu belirtmiştir. (et-Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 205).

⁴² İbn-i Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli'l-Kur'ân*, (y.y., Muessesetu'r-Risâle, 2000) 21/53.

⁴³ et-Tûfî, *Alemu'l-Cezel* 7.

⁴⁴ (Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Şüphesiz senin Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilendir. (en-Nahl, 16/125.)

⁴⁵ Tûfî'nin bu tutumu esasen Mütakellimlerin tutumudur. Onlara göre cedel şekli olarak bir tartışma biçimidir. Eğer cedel, içeriğinde kesin bilgi varsa yakînî bilgiye ulaştıracaktır.

farkı da budur.⁴⁶ Necmeddin Tûfî'yi bu düşünceye sevk eden şeyin, Kur'an'ın "en güzel şekilde mücadele" emrine davet ederek hakkın izharını amaç edinmesi olduğu görülmektedir. Cedel çeşidini ele almasındaki amaç, cedeli taksimlendirerek cedel-i hasenin yakîne götüren kesin mukaddimelerden Kur'an'daki cedelin imkanını ortaya koymaktır. Eserinde Kur'an'da bulunan tartışma konularını ortaya çıkarmış, cedel ilminin terimsel yönünü ve mebâdisini geniş bir şekilde açıklamıştır.

Fahrettin Râzî ilgili ayetin tefsirinde, Allah'ın (cc) elçisine, ayette geçen hikmet, güzel öğüt ve en güzel bir şekilde mücadele olmak üzere bu üç yoldan biri ile insanlığı hakka çağırmayı emrettiğini belirtmiştir. Ona göre, insanları bir inanç ve fikre davet etmek, sadece bir hüccete ve apaçık bir delile binaen olmaktadır. Öne sürülen hüccet ve apaçık delilin başlıca iki amacı vardır: İlki, fikir ya da inancı gönüllere yerleştirerek mutmain olmasını sağlamak, ikincisi de muhatabı cevap veremeyecek bir şekilde aciz bırakmaktır. Delil, yakiniyyât veya zanniyât türü olup, iknada yardımcı olur. Buna göre delil:

a) Kati bir inanca işaret eden kesin delildir ki ayette "hikmet" olarak vasıflanmıştır.

b) İkna edici zannî hüccetlerdir. Ayette geçen "güzel öğüt" buna işaret eder.

c) Amacı rakibi susturarak ilzam etmek olan delillerdir ki, ayette "onlarla mücadeleyi en güzel yol ne ise onunla yürüt" ifadesi ile açıklanan cedeldir.⁴⁷

Zemahşerî 'ye göre ayette geçen hikmet; doğru olan sağlam bir söz, hakikati izah, kuşkuyu gideren bir delildir. Güzel öğüt, onların yararını gözetip iyilik temenni etme demektir. En güzel şekilde mücadeleden maksat ise mücadele yöntemi olarak şiddet ve nezaketsizlik göstermeden tatlı dil ve nahif bir edadır. İçerisinde iyilik olana az bir nasihat yeterli iken, içinde iyilik olmayana alınacak hiçbir önlem fayda vermez. Zemahşerî bu durumu kişinin soğuk bir demiri dövmesine benzetir.⁴⁸

et-Taberî ayette geçen hikmeti Allah'ın nebisine bildirdiği vahyi ve inzal buyurduğu kitabı; "Rabbinin yoluna" kısmından onun yaratılmışlara koyduğu kuralları dolayısıyla İslam'ı anlamıştır. "Onlarla en güzel şekilde mücadele et" kısmını ise nebiye yaptıkları ezaları affederek hüsn-ü münasebetle tartışmak olarak tefsir etmiştir.⁴⁹

⁴⁶ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 210.

⁴⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Dâru İhya-i Turasi'l-Arabi, 1420), 20/ 140-141.

⁴⁸ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, ta'lik: Halil Me'mun, (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 3. Baskı, 2009/1430), 588.

⁴⁹ İbn-i Cerir et-Taberî, *Camiu'l-Beyan an Tevil-i Âyi'l-Kurân*, (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2000), 17/321.

وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَاللَّهُمَّا وَاحِدٌ
وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve (onlara) şöyle deyin: "Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilâhımız ve sizin ilâhınız birdir (aynı ilâhtır). Biz sadece O'na teslim olmuş kimseleriz."⁵⁰ Bu ayet ehl-i kitapla en güzel şekilde mücadele edilmesini emretmekte ve cedel-i hasenenin referansı olarak kabul edilmektedir.

Hamdi Yazır ilgili ayetin tefsirinde ehl-i kitabın Yahudiler ve Hıristiyanlar olduğunu belirterek en güzel mücadelenin sertliğe, kabalığa ve şiddete tevessül etmeden incelik, nezaket ve vakarla karşılık verilmesi olarak tefsir etmiştir.⁵¹

Zemahşerî, ilgili ayetin tefsirinde zalimler hariç ehl-i kitaptan olana sertliğe karşı yumuşaklık ve nezaketle, öfkeye karşı sabırla, cedelde bulunmanın tavsiye edildiğini ifade etmektedir. Zimmî olup cizyesini verenlere güzel muamelede bulunmak gerektiği bildirilmiştir. Esasen ayetin içinde en güzel şekilde mücadele etmenin ne şekilde olması gerektiği, ayetin devamında yer alan "Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık..."⁵² ifadesinden anlaşılmaktadır.⁵³

Cedel-i sey'ye ise Kur'ân'da yasaklanmıştır. Bakara suresi 197. ayetinde geçen cidal hacc da yasaklanan eylemlerden birisidir. Zemahşerî buradaki cidal kelimesiyle ilgili olarak, kendinden önce yasaklanan diğer iki eylemin {رفث} {فسوق} Ebu Amir ve İbn-i Kesir kıraatinde merfu olduğunu, cidalin ise mansup olduğunu bildirmiş ve şu çıkarımda bulunmuştur: "Refes ve fusuk kesin bir şekilde yasaklanmış nehiy iken cidalin olumsuzlanması ihbaridir."⁵⁴

Cedel, soran (sâil/muteriz) ve cevaplayan (muallil/mucîb) olmak üzere iki taraf arasında gerçekleşir. Cedelde hasımlar, ilk önce tartışma esnasında dayanak olarak kullanacakları mukaddimeleri tanzim etmeli ve buna uygun kıyas biçiminde deliller oluşturmalarıdır. Cedelin aslını içeren meşhûr ve müselleme kaziyyelerin rakipleri tarafından bilinmesi zorunludur. Yani bu kaziyyeler kimlere göre meşhûr veya müselleme iseler, onlar nezdinde kullanılması gerekir. Cedelde bir fikri müdafaa, kabul veya ikna etmek gibi ilzama yönelik gayeler nedeniyle tarafların rolleri değişebilmektedir. Yani bazen biri soru

⁵⁰ el-Ankebût, 29/46.

⁵¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili I-X*, (İstanbul: 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 3784.

⁵² el-Ankebût, 29/46.

⁵³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 820-821.

⁵⁴ ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 120.

soran diğeri cevap veren konumunda iken, bazen soru soran kişi cevap veren, cevap veren de soru soran konumuna geçebilmektedir.⁵⁵ Cedelî tartışmada mucib öne sürdüğü tez ve düşünceyi müdafaa etmeye çabalarken, sâil de mucibin müdafaa ettiği fikri ya da tezi iptal etmeye gayret eder.⁵⁶ İki tarafın bir bilgi üzerinde konuşmasının cedel olabilmesi için soru, soruya cevap, istidlal ve itirazların bulunması gerekmektedir.⁵⁷ Zira, cedel bu dört rükün üzere bina edilmektedir.⁵⁸ Kur'ân'ın ayetlerinde -nüzul sürecindeki karşı çıkanlarını susturmasında- mantık ilminin sınırlarını belirlediği formal cedelin, soru cevap, itiraz ve istidlal gibi tüm rükünlerinin bulunmadığı düşünülmektedir. Kur'ân'da bu rükünlerin bazıları bulunmakla birlikte özellikle esbâb-ı nüzûl rivayetleriyle cedelin diğer rükünlerini bütünleştirmek mümkündür. Başka bir ifadeyle cedele konu olan bir rüknü Kur'ân ayetlerinde diğer rükünleri de ilgili esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde bulmak mümkündür. Bazen soru kısmı ayette bulunurken bazen itiraz kısmı ayette bulunmaktadır. Bunun birçok örneklerini bulmak mümkündür. Buradan Cedelu'l-Kur'ân'ın, mantıkçıların yaptıkları cedel tanımından ayrılan bir yönünün de ayetlerin siyak-sibaklarında noksan rükün taşımasıdır, sonucuna ulaşılabilir.

Bununla birlikte cedelin rükünleriyle ilgili farklı tasnifler de yapılmıştır. Buna göre ed-Dâl, delil, müstedil, müstedellün bihi ve müstedellün aleyh olmak üzere cedelin dört rüknü vardır. Buna göre;

ed-Dâl olan, aklî ve sem'î delillerle vahiy yoluyla muarızlarını susturan veya Hz. peygamber eliyle bildiren Allah (cc)'tır.⁵⁹

ed-Delîl⁶⁰, kendisiyle talep edilen şeye ulaşılan mecazi anlamda kendisiyle delillendirilen şeydir. Ancak delil hakiki anlamda istenen amaca yani hidayete ulaştırılan anlamında eş-Şâri' olan Allah'tır.⁶¹

el-Müstedill kavramını iki yönden incelemek mümkündür. Delili gösteren anlamında {مستعمل} vezninden geldiği haliyle eğer delili isteyen için kullanılırsa Kur'ân'ın muarızlarıdır. Hasım olmayı kesmek ve hükme ulaştırma

⁵⁵ İbrahim Emiroğlu. "Cedel'in İşleyiş ve Değeri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/8 (2001): 11.

⁵⁶ Hüseyin Doğan, *İslâm Kelâmında Cedel Anlayışı (Eş'arî 'Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği)*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2015), 89.

⁵⁷ Tûfî, Kur'ân'da cedelin itiraz yönünün 22 farklı şekilde olduğunu söylemiş bunların örneklerini de göstermiştir. Bkz. Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 55-80.

⁵⁸ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 19.

⁵⁹ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 19.

⁶⁰ Delil, sağlam bir bakışla istenen şeye ilmen ve zannen ulaştırandır. Özellikle bilgiye ulaştırılan şeye delil denilmiştir. Zanna ulaştırılan şeye de emare denir. Bkz. Ramazan Altıntaş, "Delil ve Delillendirme Yöntemleri", ed. Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı içinde*, (Ankara: Grafiker Yay., 3. Baskı, 2013), 317.

⁶¹ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 19.

kendisinden istenilen için kullanılırsa delili söyleyendir. Ancak bu ikincisi daha meşhurdur.

el-Müstedellün aleyh, delille istenen hükümdür.

el-Müstedellün leh ise soruyu soran muarızdır.⁶²

Yine kelimelerin yaptıkları ayırdıma göre cedelin rükünlerini dâl, delil, mübeyyin ve müstedil olmak üzere dört kısma ayırabiliriz. Buna göre ed-Dâl olan Allah (cc)'tır. Delil, Kur'ân; mübeyyin, Hz. Peygamber; müstedil ise Müslümanların doğruluk ve dirayetleri üzerinde kesin kabulleri bulunan ilim ehli olanlardır.⁶³

4. Ayetlerde Cedelu'l-Kur'ân'a Dair Çeşitli Örnekler

Nüzûl döneminde Kur'ân'ın Mekkeli müşrikler, Medineli münafıklar, Medineli Yahudiler ve iman eden sahabeler olmak üzere doğrudan münasebette bulunduğu dört muhatabı vardır. Sahabelerine Kur'ân birçok yönden dikkat çekmek üzere çeşitli üslupta hitap etmiştir. Ancak et-Tûfî'nin -dolaylı olarak- iddia ettiği gibi cedel sahabeye uygulanmamıştır. İnanmayan diğer muhataplara cedel üslubuyla cevap verilmiş ve hakikate yönlendirilmiştir.

a. Mekkeli Müşrikler

Kur'ân'da Mekkeli müşriklere yönelik yüce yaratıcının uluhiyetinden ziyade rububiyeti, ubudiyeti ve ahirete iman hususunda birçok cedel mevzusu bulmak mümkündür.

{ وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ }

"Dediler ki: "Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder." Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar."⁶⁴

Bu ayet müşriklerin genel olarak dünyaya bakış açılarını ve buna bağlı olarak bir tutum geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. Ayetteki "Dehr" kavramı Kur'ân'ın anahtar kavramlarından birisidir. Onlar için zaman yalnız dünya hayatının karşılığıdır. Yaşam ve ölüm dünya hayatı ile sınırlıdır. Surenin ilk ayetlerinde düşünen, akleden, tefekkür eden ve nihayetinde iman edenler için birçok deliller bulunduğu ifade edilmiştir. İnsanın kendisine, göklere ve yere bakması istenmektedir. Buradan, "eserden müessire gidilerek kudreti ve vahdaniyeti olan Allah her şeyin rabbidir", öncülü bildirilmektedir. Bunlara

⁶² Tûfî, *Alemu'l-Cezel*,19.

⁶³ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*,20.

⁶⁴el-Câsiye, 45/24.

gücü yeten Allah sizi elbette ki öldürür ve diriltir, sonucuna muhataplarını ulaştırmaktadır. Kevnî ayetlerden oluşan öncüller dünya hayatını “mâ verayla” ilişkilendirmektedir. Müşrik toplumun inanç bütününde tanrının -uluhiyetiyle değil- rububiyetiyle ilgili problemlerinin olduğu ve bu tanrının yapılanların hesabını sormayacağına dair bir zanları olduğu sonucuna bu ayetlerden ulaşmak mümkündür. Birincil muhataplarının yanlısına müdahale etmek/düzeltmek üzere Kur’ân -aynı bağlamdaki bütün ayetlerde olduğu gibi- bu ayetlerde de Allah’a imandan hemen sonra ahirete iman vurgu yapmıştır. Câsiye suresindeki ilgili ayette kıyamet gününe dikkat çekilmesinin nedeni, müşriklerin iddialarına doğrudan cevap niteliğinde olmasından dolayıdır. Muarızlar, bu dünya hayatından sonra bir hayat yoktur, iddiasını ileri sürmüşler, Kur’ân da onların iddialarına karşılık, Allah’ın öldüren ve diriltiren olduğunu ve kıyamet gününde tüm insanları haşredeceğini bildirmek suretiyle istidlalde bulunmuştur. Cahiliye döneminde Mekkeli putperestler zamana söverek, “gece-gündüz bizi helak ediyor. Biz zaman tarafından yok ediliyoruz.” demektedirler. Ayet onların bu sözlerine karşı ihbarî olarak cevap ve istidlallerde bulunmak üzere nazil olmuştur.⁶⁵

Meleklerin durumu Mekkeli müşriklerin inanç sisteminde bir problemdir. Müşrikler melekleri Allah’ın kızları olarak görmüşlerdir.⁶⁶ Putları da bu meleklerin temsilleri olarak kabul etmekteydiler. Necm 21.-22. ayetlerinde isimleri yer alan Mekke’deki büyük putların hepsi dişil/müennestir.⁶⁷ Erkek çocuk kendileri için büyük bir onur iken, kız çocuk onlar için yüz karası bir durumdur.⁶⁸ Kız çocuklarının diri diri gömülmeleri ya geçim korkusu ya da bir düşüklük görülmesi sebebiyledir.⁶⁹ Mekkeli müşriklerin söylediklerinin Kur’ân’da yer alması bir “tescil” niteliğindedir.

{ وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُّبِينٌ }

“Böyle iken (“melekler Allah’ın kızlarıdır” demek suretiyle) kullarından bir kısmını O’nun parçası saydılar. Şüphesiz insan apaçık bir nankördür.”⁷⁰

Müşriklerin iddialarıyla ilgili yukarıdaki ayette geçen {جُزْءًا} kelimesi parça anlamındadır. Nitekim çocuk babasından olma dolayısıyla ondan bir parçadır. Cüzlerden müteşekkil “mürekkep” bir varlık demektir. Mürekkep olan ise mümkün demektir. Böyle olması durumunda birleşmeyi ve parçalanmayı kabul eden sonradan değildir. Böyle olan da kadim ve ezeli olamaz, demektir.⁷¹

⁶⁵ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22/79.

⁶⁶ Bkz. ez-Zuhruf, 43/19.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini*, 4593.

⁶⁸Bkz. ez-Zuhruf, 43/18; en-Necm, 53/27.

⁶⁹ ez-Zuhruf, 43/18.

⁷⁰ ez-Zuhruf, 43/15.

⁷¹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/ 623.

Ayrıca cüz {جُرْتًا} kelimesi Arapçada dişi anlamındadır. Kelimenin bu anlamıyla melekler Allah'ın kızlarıdır, iddiasında bulunmuşlardır. Bunun delili olarak da şu beyit gösterilmektedir:

{ إن أجزأت حرة يوما فلا عجب ... قد تجزئ الحرة المذكار أحيانا }

“Eğer hür kadın bir gün (kız) doğurmuşsa şaşmamalı

Hür zeki kadınlar da bazen (kız) doğurur.”⁷²

Sosyal olarak kız çocuklarını kendilerine büyük bir düşüklük olarak adetmelerine rağmen yerleri gökleri yarattığına iman ettikleri Allah'a kızları reva görmeleri nedeniyle tezat duruma düşmüşlerdir. Allah, müşriklerin bu iddialarına cevap vererek söylediklerinin yalnızca bir zan olduğunu ve zannın da hakikati ifade etmekte hiçbir fayda sağlamadığını buyurmaktadır. Hakla batılı birbirinden ayırmak üzere imanla ilgili kesin bilginin olması zorunludur.⁷³ Bu yönüyle Kur'ân, “Allah, melekleri dişi yarattığında onlar orada şahitler miymiş?”⁷⁴ devamında “Hiç düşünmüyorlar mı?”⁷⁵ ve “Eğer doğru söyleyen kimseler iseniz getirin (bu delili içeren) kitabınızı!”⁷⁶ ayetleriyle cevaplar vermiş ve Mekkeli müşriklerin bu inançlarına yönelik iddialarını çürütmüştür.

Kur'ân, Yasin suresi 78. ayetinde -yukarıda dehr ile ilgili geçen hayatın yalnızca dünya hayatı olduğu iddiasıyla ilişkilendirilerek- Ubeyy b. Halef'in ölümden sonra dirilmenin olmayacağına dair muarazasına, yeşil ağaçları tutuşturarak ateşi yakabildikleri, bu nimeti verenin de kudret sahibi Allah olduğunu bildirerek cevap vermiştir.

{ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ }

“Yaratılışını unutarak çürüdüğü halde “bu kemikleri kim yaratacak” dedi.”⁷⁷

Bedevi Araplar arasında çölde bolca yetişen merh ve afar adında iki ağacın yaş iken birbirlerine sürtülerek ateşin yakılabilmesi iyi bildikleri bir hayat bilgisidir. Bu ayette muarızların iddialarına coğrafî delillerle cevap verilmiştir. İlk yaratının sonraki yaratmaya gücünün yeteceği bağlamında, Kur'ân Mekkeli müşriklerin kavramlarıyla konuştuğu gibi, müstedellün aleyh olarak kullanılan olaylar ve nesnelere de onların fiziki çevrelerinden almıştır. Bilinen kavramlar ve olgularla müşriklerin iddiası çürütülmüştür. Yaş ağaç ile ateş gibi birbirinin

⁷² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, , IV/241.

⁷³ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 28/ 260.

⁷⁴ es-Sâffât, 37/150.

⁷⁵ es-Sâffât, 37/155.

⁷⁶ es-Sâffât, 37/157.

⁷⁷ Yâsîn, 36/78.

zıddı olan iki şeyi bir araya getiren Allah, ölmüş ve kurumuş kemiğe hayat vermeye muktedirdir. Örnek vererek kıyaslama yoluyla yeniden dirilmenin akli zorunluluğu ortaya konulmaktadır. Bu yöntem iki şeyden inkâr edilen bir şeyin gerçekliğini muhatabın kesin bildiği bir örnekle ispatıdır. Bilinen ve bilinmeyen iki şey arasındaki ortak bir karineyle kıyas yapılarak inkâr edilenin kabul ettirilmesi.⁷⁸ Buna göre soruyu soran muarız, Ubey b. Halef'tir. ed-Dâl olan Allah'tır. İtiraz ve sorusu ise öldükten sonra yeniden yaratma olacak mı? Un ufak olan kemikleri tekrar kim yaratacaktır? Cevap, ilk defa sizi yaratan Allah öldükten sonra sizi yeniden yaratacaktır ve buna gücü yeter. İstidlali ise gökleri yerleri yaratan, öldükten sonra sizi yeniden dirilecektir. Ayrıca etrafınızda çöl şartlarında sürekli kullandığınız yeşil ağaçlardan size ateşi verdi. Buna gücü yeten öldükten sonra da yeniden yaratmaya muktedirdir. Dolayısıyla tüm yönleriyle parçalar birleştirildiğinde cedelin rükünleri tamamlanmış olmaktadır.

Aynı şekilde Kur'ân cehennemini ahvalini zakkum ağacından yola çıkarak ilk dönem müşriklerine anlatmıştır. Konuyla ilgili olarak Saffat suresi 65.-66. ayet örnek olarak verilebilir.

{ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ فَأَنَّهُمْ لَا يَكُلُونَهَا فَمَا أُلُوْنَ مِنْهَا الْبُطُونَ }

"Onun meyveleri sanki şeytanların başı gibidir. Cehennemlikler karınlarına bunu dolduracaklardır."⁷⁹

Zakkum ağacı çölde yaşayan bedevilerin yakından tanıdığı ve çöl arazilerinin etrafında kıraç yerlerde özellikle Yemen taraflarında yetişen develerin bile yemediği acı ağacın adıdır. Bu bitki kesildiğinde beyaz bir sıvı salgılamakta ve bu sıvıya dokunulduğunda insanı zehirleyip öldürmektedir. Kendi aralarında bir işin kötü ve zor olduğunu ifade etmek için ismi kullanılan deyimde yer almaktadır.⁸⁰ Bu bitkiden yola çıkılarak cehennemini ne kadar çetin bir yer olduğu bildirilmiştir. Cehennemdeki zakkum ağacının bunlardan daha kötü ve çirkin olduğunu ifade etmek üzere örnek vererek kıyaslama yapılmıştır. Ayrıca kıyaslanmanın olabilmesi için bilinenden bilinmeyene doğru örnekleme olması gerekir. Cehennem ahvali gaybi olandır. Şeytan gaybî bir varlık olmasına rağmen bu teşbihte yakinen bilinen/müşebbehün bih durumundadır. Ayette şeytan başı gibi olma gerek bir ifade olarak gerekse çölde yaşayan bedevinin müşahade ettiği bir "şey" olarak geçmektedir. İbn-i Abbas ve el-Münzir'den rivayetle, bedeviler bir yılan cinsine kötü görüntüsünden dolayı "şeytan" demişlerdir.

⁷⁸ Zahir b. Avad el-Elmaî, *Kur'ân'da Tartışma Metotları*, (İst.: Pınar Yay., 1984), 84.

⁷⁹ es-Sâffât, 37/65-66.

⁸⁰ İbn-i Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2001), 4/475; İbn-i Cüzey, *et-Teshîl li Ulumi't-Tenzîl*, (Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 2/236.

Bir Arap şiirinde şöyle geçmektedir:

{ عَنْجَرٌ تَحْلِفُ حِينَ أَخْلَفُ... كَمَثَلِ شَيْطَانِ الْحَمَاطِ أَعْرَفُ }

O bed-huyulu kadın yemin etti ben yemin edince.... En maruf Hamâd yılanına benzer bir halde⁸¹ Yani zakkum ağacının meyveleri⁸² çölde yaşayan yılanın başı görünümündedir, şeklinde ayete bir anlam vermek mümkündür.⁸³

Müşriklerin taptıkları putların acizliklerini ortaya koymak için Kur'ân, Ankebut 41. ayette örümcek ağı metaforunu kullanmıştır.

{ مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ إِتَّخَذَتْ بِئْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ }

"Allah'tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!"⁸⁴ Bununla örnek vererek istidlalde bulunma ile Mekkeli müşriklerin çevrelerinde bildikleri bir "şeyle" inançlarındaki zayıflık ortaya konulmuştur. Bu örnekte evlerin en zayıfı olan kıldan yapılmış çöl çadırının bile sakinini en azından sıcaktan, soğuktan, dış etkilerden koruyabilecekken putlardan medet uman müşriklerin inançlarının onları bu kadar bile koruyamayacağı ifade edilmektedir. Örümcek yuvası dayanıksız en küçük rüzgârda yağmurda yok oluyorsa bu inançta yok olup gidecektir.

{ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ }

"Allah, birbiriyle çekişen ortak sahipleri bulunan bir (köle) adam ile yalnızca bir kişiye ait olan bir (köle) adamı örnek verdi. Bu iki adamın durumu hiç, bir olur mu? Hamd Allah'a mahsustur. Hayır, onların çoğu bilmiyorlar."⁸⁵

Zümer suresi 29. ayetinde geçen; iman eden ve etmeyenin arasını tefrik etmek, Mekkeli müşrikler için sosyal bir gerçeklik olan kölelik üzerinden olmuştur. İman etmeyi huysuz ve aksi efendileri olan bir hizmetçiye, iman edeni ise tek efendisi olan hizmetçi metaforuyla ifade etmiştir. Ayetteki darb-ı meselde yine örnek vererek istidlalde bulunma yöntemi vardır. Bu yönüyle Kurân'ın

⁸¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 21/54.

⁸² {طلمها} kelimesi "taşdığı şey/meyve" anlamındadır. Hurmanın ilk görünen tomurcuğuna verilen isimdir. Bu ifadenin kullanılmış olması senenin tamamında büyüyor olmasından dolayıdır. (İbn-i Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, yy. ty., 1/320; Mütercim Asım Efendi, *Kâmusu'l-Muhît Tercümesi*, (İstanbul: Yazma Eserler, 2013), s. 3437.)

⁸³ Muhammed b. el-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsiri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru'l-İhya-i Turâsi'l-Arab, 1991), 9/33; Abdulcabbar b. Ahmet el-Mervezî el-Sem'ânî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 9/402; İbn-i Manzur ed-Deylemî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, (Mısır: Daru'l-Misriyye, ty.), 2/387.

⁸⁴ el-Ankebût 29/41.

⁸⁵ ez-Zümer, 39/29.

getirdiği tüm metaforları “örnek vererek istidlalde bulunmanın” kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Bu minvalde Hac suresi 73. Ayetinde geçen sinek metaforu Mekke’li müşriklerin taptıkları şeylerin değersizliğini vurgulamak için kullanılmıştır. Bu ayet Allah’tan başka taptıkları şeyler bir araya gelseler bir sinek bile yaratamayacakları, bir sinek üzerlerine konsa ve bir şey olsa onu geri alamayacaklarıyla ilgilidir. Ayet bu örnekle Mekke’li müşriklere tüm ön yargılardan ve şirk üzerine kurulmuş sosyal baskılardan bağımsız bir aklı muhakemenin harekete geçirilmesini teklif etmektedir. Basit bir kıyasla Allah’ın sonsuz kudretine ve putların acizliğine işaret etmektedir. Zemahşerî bu ayetle ilgili olarak; “Bu ayet Mekke’li müşriklerin cehaletlerini ve akıllarının yetersizliğini ifade eden incelikteki ayettir.” demiştir.⁸⁶

İbn-i Abbas’tan rivayetle, Mekke’li müşrikler zaferan vb. kokulu bir bitkiyle putların önüne gelir ve istekte bulunurlardı. Bitki kuruduğunda sinekler putların önüne konulan şeylerden alırlardı. Bu meyanda Süddî’den de bir rivayet vardır. “Müşrikler putların önlerine bir yemek koyarlar, sinekler bu konulanları yerlerdi.”⁸⁷ Cedel açısından bakıldığında Hac 73. ayette itiraz yönünden muarazaya örnektir. Başka bir ifadeyle muarızlarının iddialarına karşı çıkmıştır. Müşrikler/muarızlar putların ilah olduklarını iddia etmişler, Kur’ân onların bu iddialarını reddederek “hayır, eğer öyle olsaydı önlerine konulanı çalan bir sinekten koruyamayacak kadar aciz olmazlardı. Hal böyleyken taptığınız şeyler ilah olabilir mi? İlahlıkla acizlik birbirine zıt iki durum/sıfattır. İlah olan kadir-i mutlak Allah’tır.” demektedir. Bu ayette muarızların iddialarını Kur’ân’ın bunu reddetmesi ve istidlalde bulunması gibi cedelü’l-Kur’ân’ın rükünlerini görmek mümkündür.

Kur’ân’ın bir başka istidlal yolu tersine kıyastır. Allah’ın teklifi ve Kur’ân’ın Allah kelamı olduğuyla ilgili bu istidlal yolu kullanılmıştır. Kıyas-ı hulfî, bir iddianın çelişğinin yanlışlanması durumunda iddianın doğruluğunun ispatlanması olarak tanımlanabilir. Tersine kıyasın yapılabilmesi için yargı ve yargının çelişğinin bulunması gerekir.⁸⁸ Kıyas-ı hulfînin kullanıldığı Enbiya suresi 22. ve Bakara suresi 82. ayetleri kelimada burhan-ı temanü’ olarak isimlendirilmiştir. Bu ayet özelinde Allah’ın varlığının, iki ilah olduğunda birbirlerini menedeceklerinden dolayı bu isim verilmiştir. Burada bu ayet için kullanılan “burhan” kavramı da haddi zatında aklın inkâr olunamaz gerçeklerine gönderme yapması açısından önemlidir.

⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/171.

⁸⁷ el-Begavî, *Mealimu’t-Tenzîl*, (yy: Daru’t-Taybe. 1997), 5/400.

⁸⁸ İ. Latif Hacnebioğlu ve Arkadaşları. “İslam Mantıkçılara Göre Hulfî Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2013., - 16/ 43-44.

Enbiya 22. ayetiyle ilgili olarak İbn-i Atiyye (öl. 541/1147),

“Bu ayetle ilgili özlü olarak şu söylenebilir, eğer iki ilah olduğunu kabul edersek, hareket ve durağanlık konusunda tartışma çıkardı. Aynı anda ikisinin iradesinin gerçekleşmesi muhal olduğu gibi gerçekleşmemesi de muhaldir. Birisinin iradesi gerçekleşirse diğeri acizdir. Dolayısıyla ilah değildir. Bir başka tartışma da şudur; her cüzün ademden vücuda gelmesi bir güç tarafından olur. Burada iki gücün aynı anda ona taalluk etmesi de muhaldir. Birisinin kudreti varsa diğeri fazlalık durumundadır ve bir manası da yoktur. Bu tartışma cüzde devam eder.” demektedir.⁸⁹

Müşriklere karşı Kurân'ın edindiği bir başka yöntem ise kıssalar yolu ile tarihi gerçekliklerden istidlalde bulunmasıdır. Özellikle Hz. İbrahim ve İsmail ataları olması sebebiyle Kurân'da onların kıssalarına oldukça fazla yer verilmektedir. Bu meyanda baba ve oğlunun Kâbe'nin inşası, Hz. İbrahim'in eşini ve oğlunu Mekke'ye getirmesi, tarihsel bilindik bir olgu olmasından dolayıdır. Bununla birlikte Hz. İbrahim ve karısına gelen misafirlerin anlatıldığı kıssa, Âd ve Semûd kavmiyle ilgili kıssa ve buna benzer ticaret yollarında bulunan yerlerde bir hikâye olarak konuştukları şeyler, geçmiş kıssalar olarak anlatılmıştır.

b. Medinelî Münafıklar

Medinelî münafıklarla ilgili tam olarak hukuk oluşturulabilecek bir “öteki” olmamalarına rağmen onlarla cedele konu olabilecek birçok ayet bulmak mümkündür. Kur'ân, münafıklara -ahlâkın ve imanın zıddı olarak davrandıklarından dolayı- Kıyamet ve ahirette en ağır cezayı alacakları tehdidinde bulunmuştur. Kur'an'ın cihat emrini küçümseyen Münafıklara yönelik karşı çıkışı şu şekildedir. “(Onlar) kendileri oturup kaldıkları hâlde kardeşleri için ‘Eğer bize uysalardı, öldürülmezlerdi’ diyen kimselerdir.”⁹⁰ Tûfi, bu ayette geçen tartışmada şunları zikretmiştir: Bu sözün sahipleri Medinelî münafıklardır. Uhud Savaşının yapılacağı gün onlar, iki büküm yerlerinde oturup kalmış ve savaşmak için sefere katılmamışlardır. Allah (cc) onların bu iddialarına “Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulursanız bile ölüm size ulaşacaktır...”⁹¹ buyurarak cevap vermiş ve sözlerinin dinlenmesinin, ölümden kurtaracağı yönündeki yanlış inanç ve batıl iddialarının kabul edilmediğini beyan etmiştir. Burada, her kim onlar gibi evlerinde otursa ve savaşa katılmasa da buldukları yerde öldürülürlerdi, demek istenmiştir. Münafıkların, “bizimle kalsalardı emniyet içinde olurlardı.”

⁸⁹ İbn-i Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, 4/78.

⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/168.

⁹¹ en-Nisâ, 4/78.

sözüne “*Deki: ‘Eğer doğru söyleyenlerden iseniz kendinizden ölümü savın.’...*”⁹² denilerek cevap verilmiş ve bu iddialarının kuru boş bir iddia olduğu, bu sözle avundukları beyan edilmektedir. Yani, size göre kardeşlerinizin sizi dinlemeleri onları ölümden kurtaracaksa öncelikle ölümü kendinizden savmanız gerekir. Zira, endişe öncelikle kendi nefsinizde gerçekleşen bir durumdur. Şayet sözünüzde sadık iseniz öncelikle ölümü ve öldürülmeyi kendinizden defetmeniz gerekir. Batıl olan sebep batıl bir neticeye ulaştırır. Bu nedenle onlara uymak (Münafıklara) ölmek ve öldürülmeyi engelleyemez, onları dinlemenin bu konuda bir etkisi de yoktur. Ölmek ve öldürülmekten emin kılacak tek şey Allah’ın hükmüdür. Ezeli olan ilmiyle herkesin ecelini bilen O’dur.⁹³

c. Medineli Yahudiler

Nüzûl tarihinde Medineli Yahudiler ile ilgili birçok cedel konusu bulunmaktadır. Maide 64. ayeti Yahudilerle yapılan cedelin bir konusudur. Yahudileri kendilerinin varlıklı Allah’ın ise yoksul olduğunu iddia etmişlerdir. “*Bir de Yahudiler: ‘Allah’ın eli bağlıdır’ (rızkı vermekte cimrilik ediyor) dediler.*”⁹⁴ Allah, “*Hayır, O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.*”⁹⁵ buyurmak suretiyle bu batıl inançlarının yanlış olduğunu onlara bildirmektedir. Tûfî, ayette bahsi geçen tartışmada Yahudilerin büyüklük taslayarak böyle bir iddiada bulunmalarının sebebinin onların toplumda en çok mal kazanan kimseler olmalarıyla ilintili olduğunu kaydetmektedir. Allah’a isyan ederek Hz. Peygambere uymamaları neticesinde Allah’ın üzerlerine olan lütuf ve nimetlerinin azalmasına neden olmuştur. Bu durum onlar için tayin edilmiş bir cezadır. Zira Yahudilerin önderlerinde Fenhas bin el-Ayzar “Allah’ın eli bağlıdır; -rızkı vermiyor, kullarına dağıtmayıp kendine saklıyor” demiştir. Bu sözleri “Allah, ‘Şüphesiz Allah fakirdir biz zenginiz.’ diyenlerin sözünü elbette duydu...”⁹⁶ ayetinde işaret edilen sözle de benzerdir. Çünkü onlar, Allah’ın bizatihi onlardan borç aldıklarını iddia etmekteydiler. Onların bu batıl inançları ve yalan iddiaları “O’nun iki eli de açıktır ve dilediği gibi bahşediyor.”⁹⁷ ayetiyle iptal edilmiştir.⁹⁸

Yahudiler, Hz. Peygamberi zor durumda bırakmak için bazı sorular sorarak da tartışmaya sebep olmuşlardır. Bunun örneği Kur’an’da “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki ‘Ruh Rabbimin bileceği bir iştir.’*”⁹⁹ buyurularak ortaya

⁹² Âl-i İmrân, 3/168.

⁹³ Tûfî, *Alemü’l-Cezel*, 106-107

⁹⁴ el-Mâide, 5/64.

⁹⁵ el-Mâide, 5/64.

⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/181.

⁹⁷ el-Mâide, 5/64.

⁹⁸ Tûfî, *Alemü’l-Cezel*, 111-112.

⁹⁹ el-İsrâ, 17/85.

konulmuştur. Tûfî, konu hakkındaki tartışmada Yahudilerin Hz. Peygamber'i aldatıcı sözlerle zor duruma düşürmek için bu soruyu sorduklarını söylemiştir. Zira Ruh kelimesi Cebrail (as), Hz. İsa, Kur'an, insan ruhu ve Ruh adıyla bilinen melek olmak üzere çok anlamlı /vücu¹⁰⁰ bir kelimedir. "Onlar Ruh'un (Cebrail'in) ve meleklerin saf duracakları gün Allah'a hitap edemeyeceklerdir."¹⁰¹ ayeti bu anlamlardan sadece birine matuftur. Ruh'tan kasıt meleklerden bir sınıf olduğu da söylenmiştir. Biz nasıl melekleri göremiyorsak, diğer melekler de onları görememektedir. Yahudiler bu kelimeyi sormakla Hz. Peygamber'in vereceği cevaba göre onun verdiği cevabı yanlışlayarak onu küçük düşürmek istediler. En makulü kurdukları bu tuzağı iptal edecek bir cevap ile mukabelede bulunmaktadır. Hz. Peygamber de vahyin ışığında onlara şöyle cevap vermiştir: "Sana ruhtan soruyorlar de ki, ruh Rabbimin bileceği bir iştir, size pek az bir ilim verilmiştir."¹⁰², Hangi manaya delalet ederse etsin "Ruh" Allah (cc)'ın işlerindedir.¹⁰³

"Onlara: Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim ilâhımız ve sizin ilâhımız birdir, deyin."¹⁰⁴ hitabı, ehli kitap ile olan münasebette ve hak yola çağrıda Allah'ın varlığı, birliği ve indirdiği kitapları gibi ortak konular üzerinden¹⁰⁵ yaklaşarak ehli kitabın yanlış inançları, işledikleri kötülük ve çirkinliklerin değil, iyi taraflarının görülmesi zarureti ortaya koymaktadır. Zira Hz. Peygamberin elçilik vazifesiyle gönderileceği onların kitaplarında da mevcut olan bir bilgidir.¹⁰⁶ Bu bilginin onlara hatırlatılmasını, Hz. Peygambere karşı gelerek onunla mücadele etmemeleri gerçeğini salık vermektedir.¹⁰⁷ Bu, onların müşrikler zümresine dahil olmamaları için nazik bir uyarıdır. Çünkü Yüce Allah "Bizim ayetlerimizi ancak kâfirler inkâr ederler"¹⁰⁸ demektedir. Bununla birlikte Kur'ân'ın Ehl-i Kitabın elinde bulunan kitapları tasdik etmek üzere gönderildiğiyle ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Aslında bu bir uzlaşma teklifidir. Kitap ehlinin elinde bulunan tahrif olsa da ilahi olan kitapta bulunanların Kur'ân'daki birçok hakikate mutabık olduğu ifade edilmiştir. Kur'ân kendini medeni ayetlerde Tevrat'ı doğrulayıcı {مُصَدِّقًا} olarak tanımlanmıştır. Kur'ân'ın

¹⁰⁰ M. Suat Mertoğlu, "Vücûh", *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: DİB, 2013), 43/ 141.

¹⁰¹ en-Nebe, 78/38.

¹⁰² el-İsrâ, 17/85.

¹⁰³ Tûfî, *Alemu'l-Cezel*, 153.

¹⁰⁴ el-Ankebût, 29/46.

¹⁰⁵ De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. (Ali İmran, 3/64.)

¹⁰⁶ Bkz. el-Bakara 2/146; es-Saf, 61/6.

¹⁰⁷ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25/76.

¹⁰⁸ el-Ankebût, 29/47.

kendisini tanımladığı ayetlerin tamamı cümlede hal olarak gelmiştir. Hal öğeleri fail ve mefulün durumunu ifade ederken her ikisi için de sürekliliği ve kalıcı olmayı ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Kur'ân inzal buyurulurken bizzat kendisinde eğer idrak edilirse ortak birçok noktanın olduğu sonucu çıkmaktadır. Fahreddin er-Râzî, ilgili ayetlerde Kur'ân'ın önceki kitapları doğrulayıcı olarak kendisini tanıttığını söylemiştir. Bunun nedenine verdiği cevapta, Kur'ân'ın doğrulayıcı olmasının ayetlerde geçen Allah'ın zatını tanıma, uluhiyetini tasdik etme, eksik sıfatlardan tenzih etme, hak, adalet, merhamet gibi dini hükümlerin önceki ilahi kitaplarda da bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹

Ehli kitaba karşı nezaketsizlik yapmama, nahif bir eda ile yaklaşma “Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık”¹¹⁰ emrine matuftur. Bu ayet ve Âl-i İmran 64. ayeti, ehli kitaba karşı yürütülecek en güzel şekilde mücadeleyi ifade etmektedir.¹¹¹ Ancak bu emir, yumuşak davranmanın yarar sağlamadığı, haddi aşarak inatta ve zalimlikte son merhaleye varma durumunda onlara da sert bir üslupla karşılık verileceğine işaret etmektedir.

5. Sonuç

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemin -bir hitap olması itibarıyla- kendine özel şartları vardır. Hitap doğrudan muhatabın zihin ve anlam dünyasına göndermelerde bulunmuştur. Kur'ân, hitap ederken muhatabın içinde bulunduğu dil, kültür ve coğrafi “şeylerden” yola çıkarak hakikate dair mesajlar vermiştir. Bununla birlikte hitabın içinde yer alan akli çıkarımlar cedelle karşılık bulmaktadır. Bunlar daha sonra Kitabullah dönemi muhatapları için anlam kozası olarak tefsir ilminin referansları haline gelmiştir.

Kur'ân'ın iknaî cevabı “öteki”lere belâğat ve fesahat açısından en güzel örneklerini görebileceğimiz kendilerine ait olan argümanları kullanmış olmasıdır. Başka bir deyişle onlar ile anlayacakları dilden münasebette bulunmuştur. Münafıklara, müşriklere veya ehli kitaba onların zihin dünyalarına karşılık gelen çeşitli biçimlerde argümanlar getirmiştir. Bu argümanlar fesahat ve belâğat konusunda iddialı bir taraf olan Mekkeli müşriklere karşı olmuştur.

Kur'ân Mekkeli müşriklerin söyledikleri meşhurat ve müsellemlât türünden itirazları alarak yanlışlıklarını ortaya koymuştur. Tam tersinden Kur'ân'ın getirdiklerine inanmayanlar için meşhurat ve müsellemlât mesabesindedir. “Ötekiyle” olan sözlü münasebet içerisinde cedeli kıyası, akli ve hissî istidlalleri görmek mümkündür. Kur'ân, ters/hulfi kıyasla, tarihi olayları anlatmakla/kıssa

¹⁰⁹ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/131.

¹¹⁰ el-Ankebût, 29/46.

¹¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 820-821.

yöntemiyle, eserden müessire götüren istidlallerde bulunmuş ve Mekkelilerin söylediklerine karşılık verdiği iknaî cevaplarla iddiaları çürütmüştür. Mekkelî müşriklerin Allah'ın uluhiyetine dair bir itirazları yokken, Ona melekleri kızları olarak isnat etmeleri ve putlarda hep müennes isimlerle temsil etmeleri Kur'ân'ın cedel alanlarından birisi olmuştur. Onların iddialarına karşı birçok sorular yönelmiş ve aklî deliller getirmiştir. Yine Mekkelî müşriklerin, Allah'ın rububiyeti ve ubudiyetiyle ilgili pagan inançlarını düzeltmek için Kur'ân, cedel yöntemini kullanmıştır. Kur'ân'ın hitabında muarızların iddialarını çürütmüş, boşa çıkarmış ve iddia sahiplerini susturmuştur. Örneğin tehdî konusu bu meseleyle ilişkilendirilebilecek bir konudur. Allah Kur'ân'la ilgili muarızlarına bir benzerinin getirilemeyeceğine dair meydan okumuştur. Bu yönüyle cedel istidlal/delil getirmenin bir kısmını oluşturmaktadır.

Kur'ân, ehl-i kitaba cedel yöntemini kullanmış onların Hz. Peygamberi zor durumda bırakmak üzere nübüvvetiyle ilgili nefret söylemlerine cevaplar vermiştir. Cibril-i emin, Ruh gibi konularda sordukları sorular ve itirazlara Kur'ân cevaplar getirmiş, istidlallerde bulunmuştur.

Münafıklarla olan cedel Müslümanların zor zamanlarında gösterdikleri tutarsızlıklarından dolayıdır. Cihat özelinde lakayt tutumlarını Kur'ân sert bir şekilde reddetmiş ve onların tutumlarını ihbarî bilgi formunda Hz. Peygamber özelinde Müslümanlara bildirmiştir. "Eğer Müslümanlar bizi dinleselerdi ölüm onlara uğramazdı." şeklindeki sözlerine Kur'ân "Sizin ölmeyeceğinizin teminatı nedir?" şeklinde itirazda bulunmuştur.

Kur'ân'da geçen cedel mantıkçıların geliştirdikleri disiplin içi bir cedel değildir. Cedelin semantik alanından türeyen anlamıyla Kur'ân'da cedel aklî ve hissî istidlalleriyle birlikte yer almıştır. Cedelin rükünleri itiraz, cevap, delil ve istidlal unsurlarıdır. Kur'ân'ın inanmayanları için getirdiği deliller (onlar nazarında) meşhurat sadedinde kabul edilebilir. Daha sonraki inananları için bunlar burhânî bilgilerdir. Cedelin bir yönü de burhani bilgiyi anlayamayanları ikna etmektir. Muhatabının anlama kabiliyetinin yetmediği yerde cedel kullanılmıştır. Kur'ân burhani bilgiyi anlayamayan ilk muhataplarına cedelde bulunmuştur. Cedelin büyük bir kısmı cedel-i hasenedir. Böylece inanmama konusunda inatçı davranan muhataplarını susturma yoluna gitmiştir. Kur'an'ın bahsi geçen üç kesim muarızla cedelde bulunduğu dair birçok ayet mevcuttur.

Necmeddin et-Tûfî eseri *Alemu'l-Cezel fi İlmi'l-Cedel*'de cedel ve Kur'ân ilimleri arasında oluşan epistemik uçurumu kapatmaya çalışmış ve cedel ilminin rükünleriyle birlikte Kur'ân'ın muhataplarıyla olan tartışmalarını yorumlamıştır. Eserin teorik kısmıyla örnekleri arasında bir uyumsuzluk

görünse de örnekleri Mushaf sırasına göre cedel ilmi perspektifiyle ele almıştır. Ancak daha sonraki Kur'ân ilimlerinin başat kitaplarında cedel ilmi gerektiği yeri bulamamıştır. Bunun sebebi cedelin Kur'ân'ı (gerçek anlamda) anlamaya yardımcı ilimler içerisinde görülmemesi ve felsefe genelinde cedele bir bariyer oluşturma çabası olarak yorumlanabilir. Cedel, Kur'ân dilinin bir parçası olarak görülmüştür. *el-İtkân'* da Cedelu'l-Kur'ân bölümünde konuyla ilgili kavramsal ilinti kurulurken Kur'ân'da geçen dil sanatlarının kavramları kullanılmıştır.

Kadim dönemde cedel ilminin dil içerisinde kabul görmesinin bazı önemli gerekçeleri vardır. Cedel diyolojik bir ameliyedir. Başka bir ifadeyle karşılıklı konuşmaya dayalıdır. Karşılıklı konuşma tarafların ontolojik eşitlenmesini gerektirmektedir. Vahyi esas aldığımızda Allah, insanla zatî olarak konuşmaz. Bu yönüyle kadim (pre-modern) dönemde, tenzihi bir tutumla vahyin ilk döneminin hitabıyla ilgilenmekten daha ziyade kitabi (Mushaf) yönüyle ilgilenilmiştir.

Kaynakça / Reference

- Abdulkaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Tetkik Eden: Muhammed Nedim. Kahire: Darü'l-Kütüp, 1364/1945.
- Ali Sedad. *Mizânu'l-Ukûl*. İst: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Altıntaş, Ramazan. "Delil ve Delillendirme Yöntemleri", ed. Şaban Ali Düzgün. *Kelam El Kitabı*, 317-325, Ankara: Grafiker Yay., 3. Baskı, 2013.
- Aristoteles. *Organon V-Topikler*. trc. H. Ragıp Atademir. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.
- Atay, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Münazara Metodu", *AÜİFD.*, 17/13 (1969).
- Beğavî, Muhammed b. el-Ferrâ el. *Meâlimu't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-İhya-i Turâsi'l-Arab, 1991.
- Beğavî, Muhammed b. el-Ferrâ el. *Mealimu't-Tenzîl*, yy.: Daru't-Taybe, 1997.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el. *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1399/1979.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif. *et-Ta'rifat (Arapça Türkçe Terimler Sözlüğü)*. trc. ve şerh: Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yay., 1. Baskı. 1997.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1405.
- Çağrıncı, Mustafa. "Zanniyyât", *TDV İslam Ansikpoledisi*. 44/124-126. İst: TDV, 2013.
- Çanga, Mahmut. "Cedel", *Kur'an-ı Kerim Lügati*. İstanbul: Timaş Yay., 2. Baskı, 2007.

- Doğan, Hüseyin. "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/24 (2011/2): 157-174.
- Doğan, Hüseyin. "İslâm Kelâmcılarına Göre Cedel Yönteminin Uygulama Alanı ve Pratikteki Yansımaları". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7. (Kasım 2017): 67-96.
- Doğan, Hüseyin. *İslâm Kelâmında Cedel Anlayışı (Eş'arî 'Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği)*. İstanbul: Rağbet Yay., 2015.
- Ege, Ragıp. "Diyalektik", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci. C.4. Ankara: Ebabel Yayınları, 2006.
- Fârâbî, Muhammed b. Muhammed el. *Kitâbu'l-Burhân*, trc. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yay., 2. Baskı, 2012.
- Fârâbî, Muhammed b. Muhammed el-. *Kitabu'l-Hurûf (Harfler Kitabı)*, trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yay., 2008.
- Fârâbî, Muhammed b. Muhammed el-. *İhsâ'ül-Ulûm*. thk. Osman Muhammed Emin. Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1931/1350.
- Ferrâ, İbn-i Manzur ed-Deylemî el-. *Meâni'l-Kur'ân*, Mısır : Daru'l-Mısriyye, ty.
- Emiroğlu, İbrahim. "Cedelin İşleyiş ve Değeri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/8 (2001): 9-33.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mugalata Nedir?". *DEÜİFD*. 8 (1994): 237-260.
- Emiroğlu, İbrahim. "Safsata". *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 35/483-484. İstanbul: TDV, 2008.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. İstanbul: Elis Yay., 5. Baskı. 2009.
- Frolov, Ivan Timofeevich. *Dictionary of Philosophy–Felsefe Sözlüğü*. trc. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yay., 1. Baskı, 1991.
- Gelenbevî, İsmail. *Tartışma Usûlü*. trc. Taha Alp. İstanbul: Yasin Yay., 2012.
- Görgün, Tahsin. *İlâhî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*. İstanbul: Külliyyat Yay., 3. Baskı. 2013.
- İ. Latif Hacinebioğlu ve Arkadaşları, "İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (16) Güz 2013.
- İbn Dureyd, Ebî Bekr Muhammed b. Hasan. *Cemheretü'l-Lüğa*. Bağdat: Mektebetü'l-Mesanî, 1345.
- İbn Faris, Ebû Hüseyin Ahmed b Zekeriya. *Mu'cemü Mekâyisü'l-Lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

- İbn Sina, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî, *el-Cedel-Kitabü'ş-Şifa* (Topikler) trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yay., 1. Baskı. 2008.
- İbn-i Atiyye. *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2001.
- İbn-i Cüzey. *et-Teshîl li Ulumi't-Tenzîl*. Beyrut: Daru Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- İbn-i Hazm. *et-Takrîb li-Haddi'l-Mantık*, İst.: Yazma Eserler Kurumu, 2018.
- İbn-i Kuteybe. *Garîbu'l-Kur'ân*. yy. ty.
- Mervezî, Abdulcabbar b. Ahmet el-Sem'ânî el-. *Tefsiru'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Mütercim Asım Efendi. *Kâmusu'l-Muhît Tercümesi*. İst.: Yazma Eserler, 2013.
- Râzî, Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhya-i Turasi'l-Arabi, 1420.
- Râzî, Fahreddin er-. *Meâlimu Usûlu'd-din*. İst: Yazma Eserler Md. Yay., 2019.
- Râzî, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkadir er-. *Muhtaru's-Sihah*. Beyrut: Mektebu, 1995.
- Süyûtî, Celeleddin es-. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Vizâratu'ş-Şuûniyye ve'l-Evkâf, t.y.
- Süyûtî, Celeleddin es-. *et-Tehaddüs bi ni'metillâh*. thk. Heysem Halife Tuaymî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Taberî, İbn-i Cerir et-. *Camiu'l-Beyan an Tevil-i Âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2000.
- Tûfî, Ebu'r-Rabi' Süleyman b. Abdülkavi Necmeddin et-. *Alemu'l-Cezel fî İlmi'l-Cedel*. thk. Wolfhart Heinrich, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1408/1987.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Varlık ve Oluş*. Ankara: AÜİF Yay., 1968.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel". *Türkiye Diyanet Vakfı Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 7/209. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili I-X*. İstanbul: 3. Baskı, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zahir b. Avad el-Elmaî. *Kurân'da Tartışma Metotları*. İst: Pınar Yay., 1984.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl*, ta'lik: Halil Me'mun. Beyrut: Daru'l-Kütubi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Bedreddîn b. Muhammed b. Abdullah -ez-. *el-Burhân fî Ulumi'l-Kur'an*. Lübnan: Darü Kitabi'l-Arabi, 1957.

